

ФІЛОСОФСЬКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ЕКОНОМІКИ ТА ПОЛІТИКИ

УДК 167

Гаман П.І.

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПИТАННЯ МЕХАНІЗМІВ УПРАВЛІННЯ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯМ В СУЧАСНІЙ НАУЦІ

***Анотація.** У статті вирішується низка завдань з дослідження філософсько-методологічної бази і характерних розходжень різних наукових шкіл у методологічних підходах до управління природокористуванням. Метою є верифікація методологічних концепцій та компаративний аналіз сучасних, нових механізмів управління процесами природокористування.*

***Аннотация.** В статье решается ряд задач по исследованию философско-методологической базы и характерных расхождений разных научных школ в методологических подходах к управлению природоиспользованием. Целью является верификация методологических концепций и компаративный анализ современных, новых механизмов управления процессами природоиспользования.*

***Annotation.** The article deals with the number of tasks concerning the investigation of philosophico-methodological basis and typical diversity of different scientific schools in methodological approaches towards governing the natural resources' usage. The aim of the article is the verification of methodological conceptions and comparative analysis of modern, new mechanisms of the governing the processes of the natural resources' usage.*

У контексті філософсько-методологічного дослідження визначальних детермінант соціокультурного і природного ареалу сучасної цивілізації важливо звернутись до самої людини, тому що у зростанні значення антропогенних факторів „захист людини – економічний імператив виживання” [1, 146]. І для розробки рекомендацій в області удосконалення механізмів управління природокористуванням доцільно з позиції філософії науки проаналізувати історію і методологію різних наукових шкіл та їх вплив на економіку природокористування. Справа в тому, що більшість економічних шкіл по-різному трактують механізми взаємодії економіки й екології, вплив структурних зрушень в економіці на зміни в екологічній ситуації і, відповідно, пропонують різні рекомендації в області державного управління процесами природокористування. Тому метою цієї статті є історичний аналіз методологічних концепцій, що дозволить виявити сучасні нові важливі аспекти проблеми.

Визначена мета зумовлює завдання класифікувати у статті причини розходжень у філософії господарювання та в методологічних підходах до управління природокористуванням, які багато в чому визначаються специфікою методологічної бази і різним вибором об'єктів досліджень. Це можна здійснити шляхом компаративного аналізу філософсько-методологічних особливостей тих чи інших концепцій. А як підкреслює відомий американський філософ Ф. Фукуяма, тільки філософія ще з часів Аристотеля дозволяє відрізнити природне від умовного і раціонально впорядкувати те, що для людини добре [2, 26].

Сьогодні нова методологія, що ввійшла в науку під назвою „синергетика” створює принципово нову теоретико-методологічну основу дослідження природних і

соціальних явищ. Йдеться про методологію сумісного взаємопов'язаного і взаємозумовленого створення всіма науками, всіма областями знання наукової картини світу і пізнання явищ природи і суспільства. Виникає можливість дійсно по-новому подивитись на результати наукових досягнень у філософії, соціології, політології, фізиці, хімії, математиці, біології в інших природничих і суспільних науках.

Серед наукових шкіл, що приділяють увагу проблемам управління природокористуванням, неокласична школа, нова інституціональна економіка і нова політична економія використовують як методологічну базу неокласичну платформу. При цьому нова інституціональна школа об'єктом дослідження вважає інститути, а нова політична економія акцентує увагу на проблемах обміну в неринкових системах (схема. 1).

У виборі методологічних принципів управління процесами природокористування еволюційна економіка й екологічна економіка орієнтуються на мета-неокласичну методику дослідження. Еволюційна економіка включає в аналіз нові об'єкти дослідження в області самоорганізації і суспільної еволюції, а екологічна економіка акцентує увагу на екологічних проблемах економіки.

Схема. 1. Особливості методології економіко-екологічних теорій [3].

У центрі уваги неокласичної школи при розгляді управління природокористуванням екологічних проблем знаходиться питання розподілу природних ресурсів. З погляду неокласичної школи, ефективне природокористування, точніше ефективний розподіл природних ресурсів (з позиції дотримання Парето-критерія) досягається тоді, коли відбувається повна інтерналізація всіх зовнішніх ефектів впливу на зазначенні процеси (рівний доступ до природних ресурсів суб'єктів господарювання різних країн світу). Інтерналізація зовнішніх ефектів при цьому можлива як на вільному ринку, так і на ринку недосконалої конкуренції.

У випадку виникнення провалів у дії ринкових механізмів регулювання, вирішення проблем можливе або на основі застосування податкових інструментів регулювання, або на основі переговорів. У випадку регулювання на основі податкових принципів, запропонованих Л. Пігу, у функції держави входить оподаткування викидів забруднюючих речовин або субсидування їх скорочення. У результаті цього зовнішні ефекти інтерналізуються. Якщо застосовується механізм переговорів, тобто принципи, розроблені Н. Коузом, то функції держави, фактично полягають у встановленні і контролі правових рамок. І застосування принципів Коуза і принципів Пігу, у кінцевому рахунку, з погляду неокласичної теорії, призводить до одного результату – повної інтерналізації всіх зовнішніх ефектів. Слід зазначити, що дослідження проблем, пов'язаних зі структурною політикою держави для неокласичної школи не є характерним.

У методології теоретичної концепції неокласичної школи багато аспектів можуть бути піддані серйозній критиці. Зокрема, у протигагу даній доктрині висловлюються наступні доводи. По-перше, модель оптимуму неокласичної школи в реальному житті практично недосяжна. Зокрема, задовільне вирішення проблеми зовнішніх ефектів відповідно до ідей Коуза неможливе, тому що існують проблеми трансакційних витрат і асиметрії інформації. А ці питання недостатньо враховані в неокласичній моделі.

Методологія вирішення проблеми інтерналізації зовнішніх ефектів на основі пігувіанських податків також не досить надійна, оскільки може призводити до суб'єктивізму. Для ефективного управління за допомогою використання податкових інструментів необхідна наявність достовірної й об'єктивної інформації про реальний збиток заподіяний навколишньому середовищу в результаті господарської діяльності, а також ефективні механізми стягування податків. Тим часом, знання про реальний вплив економічних процесів на стан навколишнього середовища звичайно недостатні й існує проблема значного суб'єктивізму в оцінках. Згідно із зауваженням деяких фахівців, для ефективного впровадження пігувіанських податків необхідна досить компетентна і усезнаюча влада, свого роду “доброзичливий” диктатор [4].

По-друге, неокласична доктрина акцентує увагу на мікроекономічному аспекті проблеми, тобто на вигодах конкретного господарюючого суб'єкта. Відповідно, проблема ефективного використання природних ресурсів також часто трактується як проблема їхнього ефективного розподілу. Однак, економічно оптимальний розподіл природних ресурсів ще не означає їх збереження й ефективне використання з погляду екології. Економічно ефективний розподіл природних ресурсів дуже часто може бути названий “економічно оптимальною екологічною катастрофою”. Це пов'язано з тим, що занадто великий акцент робиться на економічній, а не екологічній складовій питання.

По-третє, неокласичній теорії властивий методологічний індивідуалізм, надмірно високе надання значущості споживчому суверенітету. Тим часом, як показує практика, ефективне вирішення екологічної проблеми можливе тільки на основі спільних зусиль усіх членів суспільства. Екологічна проблема багато в чому є проблемою колективних інтересів.

По-четверте, надійність неокласичної моделі істотно знижується через гіпотезу про однорідність (гомогенність) всіх економічних факторів і, практично, повну їх взаємозамінність. З погляду теорії, людський, речовинний і природний капітал, завдяки грошовій оцінці, практично однорідний і взаємозамінний. Це є спірним, тому що природні ресурси часто є непоновлюваними і далеко не завжди можуть бути ефективно замінені іншими факторами виробництва.

По-п'яте, недостатня філософська осначеність неокласичної економіки природокористування зумовило досить вузьке трактування суті відносин „людина-природа”. Фактично майже усе зводиться до проблеми розподілу і використання ресурсів.

По-шосте, неокласичній теорії властивий антиісторизм. Корені подібного підходу криються в класичній фізиці і механістичному поясненні навколишнього світу. Цей недолік неокласичної школи відзначається практично усіма вченими і не тільки у зв'язку з проблемою трактування механізмів взаємодії навколишнього середовища і людини. Відсутність історичності в неокласичній теорії призводить до односторонньої оцінки деяких проблем і неможливості пояснення проблеми еволюції і, особливо, внутрішніх змін у системі.

По-сьоме, на думку багатьох учених, теоретична концепція неокласичної школи часто суперечить тим схемам управління, що знаходять втілення в реальній практиці. Таким чином, можливість практичної реалізації рекомендацій “пануючої” школи представляється досить сумнівною.

Відзначені недоліки, властиві неокласичній школі, переборюються, як у процесі розвитку самої школи, так і за рахунок появи на основі неокласичної методології нових теорій. Так, на основі критики неокласичної концепції інтерналізації зовнішніх ефектів були розроблені нові концепції державного регулювання, серед яких концепція Баумоля й Уоатса, що доводять можливість досягнення економічної ефективності без повного дотримання критерію оптимальності.

“Інституціональну безпам'ятність” неокласичної теорії в якомусь ступені прагне перебороти нова інституціональна економіка, що базується на методологічній платформі неокласичної школи. У рамках даної течії екологічні проблеми вже перестають розглядатися як результат перекручених цін і неоптимальності формування процесів споживання природних ресурсів. При аналізі екологічних проблем значне місце надається вивченню ролі організацій і суспільних груп: партій, союзів, бюрократії, державних органів тощо. У ході аналізу розглядається практично весь комплекс факторів, здатних уплинути на економічні процеси. У рамках неінституціональної школи вивчаються питання трансакційних витрат і проблеми, що впливають на вартісний механізм ринку.

Для нової політичної економії характерне застосування неокласичних методів дослідження до проблем розподілу в неринкових системах. Зокрема, увага надається аналізу механізмів координації інтересів в області політики, управління, вивченню ролі бюрократії тощо. В області економіки природокористування в рамках цієї школи проводилися цікаві дослідження щодо впливу політичного процесу на вибір конкретних економічних інструментів управління.

В сфері вибору механізмів управління при проведенні екологічної політики для неокласичної школи і шкіл, що базуються на її теоретичній платформі, характерний ряд загальних моментів. Зокрема, визнається чільна роль екологічних податків як основних інструментів управління. При застосуванні податків, на думку прихильників даної точки зору, державі вдається або цілком інтерналізувати зовнішні ефекти, що виникають у процесі використання природного середовища, або, щонайменше, сприяти посиленню тенденції до інтерналізації витрат.

Як механізм управління можуть використовуватися екологічні сертифікати (торгівля правами на викиди забруднюючих речовин). У даному випадку важливо, щоб застосування механізмів торгівлі правами на викиди забруднюючих речовин

було тісно пов'язане з питаннями власності. Застосування сертифікатів і прав продажу квот на викиди забруднюючих речовин розглядається як процес приватизації, тому що юридично закріплюється індивідуальне право на використання навколишнього середовища [4].

З погляду неокласичної школи, ефективним може бути використання інформаційних механізмів управління. Інформаційні механізми управління, екологічний аудит, екологічне маркування продукції сприяють посиленню ринкових стимулів і призводять до зниження інформаційних витрат. Застосування таких механізмів управління повинно призводити до наближення існуючого ринку до неокласичного ідеалу досконалої конкуренції.

У рамках неокласичної школи спостерігається досить негативне ставлення до політики субвенцій. Власне кажучи, субвенції роблять такий же вплив на процеси природокористування, як і податки. Однак, принципи дії цих інструментів часто різняться. В одному випадку у основі лежить принцип причинності, а в іншому випадку основним є принцип спільного навантаження. Унаслідок чого, на думку прихильників неокласичної школи, субвенції можуть сприяти розвитку галузей-забруднювачів навколишнього середовища.

Недостатньо ефективним, з погляду неокласичної школи, вважається застосування адміністративних механізмів управління, які найчастіше призводять до ігнорування проблем витрат. Це відбувається тому, що до скорочення забруднення навколишнього середовища однаково примушуються усі фірми, незалежно від того, наскільки вагомі витрати на усунення забруднення.

Цікаві підходи до аналізу екологічних проблем існують у рамках еволюційної економіки, що є однією із течій інституціональної школи. Еволюційна економіка займається питаннями розвитку соціо-економічних систем. Для еволюційної економіки характерні наступні моменти. З погляду цієї школи, розвиток ринкової системи, як правило, відбувається на основі механізму саморегулювання за рахунок дії принципу невидимої руки. Майбутнє багато в чому визначається через процес змагання господарюючих суб'єктів і через процес інновацій. Ціновий механізм відіграє сигнальну роль і сприяє генеруванню і сприйняттю нових знань. Вплив державного управління в таких умовах мінімальний, тому що відкриття не можуть бути ні заплановані, а ні керовані за допомогою держави. Разом з тим, інновації можуть швидко розвиватися і поширюватися тільки в тому випадку, якщо існують досить сильні зовнішні стимули. Це стосується й інновацій, пов'язаних з охороною природи. У зв'язку з цим, необхідне визначене державне втручання в ринковий механізм.

Істотне розходження між методологічними принципами неокласичної і еволюційної шкіл полягає в підходах до проблеми ендогенних змін, що є центральним пунктом наукових інтересів еволюційної школи. Для неокласичної школи, навпаки, практично нехарактерний аналіз динамічних факторів. У неокласичної школи аналіз проблем розподілу звичайно базується на статичних принципах. При цьому навіть дослідження динамічних проблем також найчастіше спираються у своїй основі на статичні моделі. При аналізі екологічних проблем з позицій неокласичної школи усі найбільш важливі параметри, що визначають подальший розвиток, як правило, мають екзогенний характер. Для неокласичної школи більше значення мають моменти, пов'язані з максимізацією прибутку, зовнішніми факторами, що визначають ситуацію. Еволюційна економіка підходить до аналізу цих проблем по іншому. Більше значення надається мікроекономічним інноваціям як істотній частини економічного процесу.

Важливим, з погляду еволюційної економіки, є питання можливості адаптації економічної системи до інновацій і можливостей досягнення економічної рівноваги. Таким чином, якщо неокласична економіка оцінює економічну систему як відкриту, і зміни зазвичай породжуються зовнішніми факторами, то для еволюційної економіки природокористування більш характерний аналіз економічної системи як закритої.

Можна зазначити, що методи аналізу неокласичної й еволюційної шкіл придатні для дослідження різних проблем. Але неокласична модель виявляється ефективною для обмеженого кола ситуацій. Точніше, застосування неокласичної моделі можливе тільки в умовах, коли розвиток економічної системи характеризується стабільними параметрами. Коли у ході історичного розвитку відбуваються різкі зміни і міняються основні параметри розвитку, більш виправданим стає використання еволюційної теорії.

В сфері державного управління еволюційна економіка рекомендує ширше застосовувати м'які методи регулювання, що не призводять до повного перекручування ринкових пропорцій, а скоріше спрямовують розвиток у бажане русло. При проведенні економічної політики велика увага повинна надаватися проблемі узгодження інтересів, необхідне поліпшення наукової бази в області прийняття рішень у сфері природокористування. Диригентність, з погляду еволюційної економіки, небажана. Ефективність заходів у сфері управління звичайно оцінюється з погляду підвищення еволюційних можливостей економічної системи. Концепція, пропонована еволюційною економікою у відношенні проблем природокористування, багато в чому орієнтується на участь громадян у процесі прийняття рішень.

З позиції еволюційної школи ефективними інструментами управління є механізми, що впливають на суспільну мораль, а також добровільні самозобов'язання підприємців. Впливаючи на суспільну мораль, можна стимулювати екологічно сприятливі зміни шляхом змін у пріоритетах і моральних цінностях громадян. Добровільні самозобов'язання дозволяють досягти бажаних екологічних цілей без державного примусу на основі діалогу між зацікавленими сторонами.

Багато авторів, які дотримуються поглядів еволюційної школи підтримують політику субвенцій, пропонують проведення цілеспрямованої субвенційної політики, орієнтованої на підтримку сучасних напрямів розвитку, що у подальшому може сприяти структурним трансформаціям економіки.

Важливе значення надається інформаційним механізмам управління: екологічному аудиту, екологічному маркуванню продукції. Державна екологічна політика повинна обмежуватися створенням інституціональних рамок, причому законодавчі рамки не повинні бути занадто жорсткими. Наприклад, екологічний аудит і екологічне маркування продукції сьогодні часто базується на вільній самоорганізації без участі держави. Надомні господарства і підприємці, на думку прихильників еволюційної економіки, повинні бути самі зацікавлені в розширенні інформації про екологічну привабливість продукції і про екологічні особливості технологічних процесів.

Екологічні податки відіграють, з погляду еволюційної економіки, двоїсту роль. З одного боку, вони призводять до змін у структурі цін і, відповідно, можуть спонукати до інновацій у тих областях економіки, що у даний момент часу розглядаються як пріоритетні. З іншого боку, будь-які, у тому числі й екологічні,

податки знижують інноваційний потенціал підприємців і, таким чином, скорочують можливості для розвитку.

Методології екологічної економіки характерний міждисциплінарний підхід до досліджень, що припускає застосування методів аналізу, властивих як економіці, так природним і суспільним наукам. Якщо у ході економічного аналізу, з погляду традиційної теорії, як основні передумови зазвичай розглядаються індивідуальні переваги людей, ресурсна база суспільства, обумовлена науково-технічним прогресом, взаємозамінність благ, то екологічна економіка акцентує увагу на тому, що людина і суспільна система є тільки частиною всеосяжної екологічної системи.

Філософсько-методологічну базу екологічної економіки відрізняє ще ряд моментів. Дана течія орієнтується на те, що економічна і соціально-екологічна системи знаходяться в тісному взаємозв'язку. Причому соціально-екологічна система більшою мірою підлегла екологічній системі і найчастіше односторонньо від неї залежить. Обумовлюється це тим, що людський капітал і природний капітал аж ніяк не є, як представляє традиційна школа, субститутами, а більшою мірою можуть розглядатися як взаємодоповнюючі (комплементарні) блага. Часто саме природний фактор обмежує економічний розвиток.

З погляду екологічної економіки, окремі індивідууми недостатньо добре знають припустимі рамки використання природного середовища. Найчастіше люди і не прагнуть краще з'ясувати, в яких масштабах можна використовувати природно-ресурсний потенціал і яка реальна ситуація. У зв'язку з цим, однією із задач екологічної політики з позицій екологічної економіки, повинна бути турбота про безпеку економічного розвитку суспільства з екологічної точки зору.

Прихильники даного напрямку вважають, що для переходу до сталого типу розвитку необхідно встановити тверді обмеження у відношенні використання природних ресурсів. Повинна бути проведена свого роду "червона лінія", аналогічна тій, що існує у вантажних судів, що обмежує граничне навантаження. Якщо ця "червона лінія" перевищена, то природна система, як і судно, може зазнати аварії. З позиції екологічної економіки, економічний оптимум використання природних ресурсів аж ніяк не обов'язково збігається з екологічним оптимумом. Необхідно таке використання природних ресурсів, при якому збиток навколишньому середовищу, мінімальний.

У рамках екологічної економіки велика увага надається проблемі розподілу. Необхідне забезпечення рівних можливостей для поколінь, що живуть сьогодні і майбутніх поколінь, справедливий розподіл ресурсів між багатими і бідними регіонами. З точки зору екологічної економіки, ринкова економічна система не може самостійно ефективно вирішити проблему розподілу і використання ресурсів і, відповідно, не може забезпечити економію ресурсів. У зв'язку з цим, суспільством повинні встановлюватися певні обмеження, що дозволяють не допустити неефективного використання ресурсів. Економіка повинна розвиватися на основі використання постійного обсягу матеріалів і енергії.

У своїх крайніх формах екологічна економіка може відрізнятись екоцентризмом замість антропоцентризму, властивого традиційній економічній теорії, припускати пріоритету екологічних цілей над соціально-економічними. Часто визнається повна незамінність, відсутність субститутів природним ресурсам [5].

Відзначимо деякі характерні риси, що властиві методології дослідження екологічної економіки. Так, на противагу лінійно-статичним моделям неокласичної

школи будуються комплексні еволюційно-термодинамічні моделі навколишнього середовища. У рамках цих моделей акцент робиться на проблемах екологічної деградації, незамінності екологічних благ.

Незважаючи на тісний взаємозв'язок екологічної економіки з природничими дисциплінами і, відповідно, з еволюційно самоупорядковуваними процесами, існують проблеми сумісності підходів до концепції стійкого розвитку еволюційної й економічної шкіл. Істотні відмінності є і від неокласичної теорії. На відміну від неокласичної теорії, що акцентує увагу на інтересах і перевагах окремих людей, екологічна економіка підкреслює значимість колективних інтересів і можливість вирішення екологічної проблеми тільки на основі спільних зусиль.

Екологічна економіка орієнтується на використання традиційних механізмів екологічної політики. Центральне місце займають податкові регулятори, правові норми (заборони, квоти, розпорядження) і система екологічної сертифікації. Добровільні зобов'язання, інформаційні механізми, а також методи впливу, спрямовані на зміну переваг споживачів, з позицій екологічної економіки слабо придатні, тому що базуються на індивідуальних перевагах.

Основні висновки щодо можливостей дослідження проблем економіки природокористування на основі аналізу особливостей концепцій неокласичної й інституціональної (еволюційної) шкіл можна зробити такі:

– неокласичну концепцію можна розглядати в якості базової у випадку аналізу проблем сформованої, статичної економічної системи. Неокласична теорія вдало обґрунтовує принципи економічно ефективного використання природних ресурсів, механізми податкового регулювання, деякі принципи торгівлі правами на викиди забруднюючих речовин. Разом з тим, прихильники цієї школи завжди підкреслюють обмежену роль держави в регулюванні господарського життя, заперечують багато моментів, пов'язаних зі структурною політикою;

– для дослідження проблем економіки, що трансформується, більше придатна методологічна база інституціональної економіки, точніше неінституціонального синтезу. Це пов'язано з тим, що для аналізу економіки, яка трансформується, важливі питання багатоваріантності розвитку, роль інновацій в економіці, інституціональне середовище, проблеми трансакційних витрат. Методологічні підходи інституціональної школи можуть використовуватися для дослідження впливу структурних зрушень в економіці на екологічну ситуацію і, головне, для розробки рекомендацій з удосконалення господарського механізму природокористування.

Література

1. Соціальна філософія: Короткий енциклопедичний словник. – Київ – Харків, 1997. – 400 с.
2. Фукуяма Ф. Наше постчеловеческое будущее: Последствия биотехнологической революции / Пер.с англ. М.Б. Левина. – М.: ООО „Издательство АСТ”; ОАО „ЛЮКС”, 2004. – 349 с.
3. Gawel E. Neoklassische Umweltökonomie in der Krise // Kohn I. Neue Ansätze in der Umweltökonomie. – Marburg: Metropolis, 1996. – S. 45-87.
4. Rennings K., Hohmeyer O. Nachhaltigkeit. – Baden-Baden: Nomos, 1997. – 356 s.
5. Westman Walter E. Ecology, impact assessment and environmental planning. – New York: Wiley-Interscience Publication, 1985. – 532 p.